

EMERGENCE OF AN ANTHROPOCENTRIC DIRECTION IN MODERN LINGUISTICS

Zarina Murtozayeva Muxtor qizi

Stajor o'qituvchi. "Gumanitar fanlar" kafedrası, Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali
Manzil: Mundiyo MFY, Mundiyo qq 59-uy

Tel: mobil: (+99893) 2270477. e-mail: zarina.murtazayeva.93@mail.ru

Sattorova Nafisa Isomidinova

Trainee Teacher, Department of Humanities, Kattakurgan

Branch of Samarkand State University

Address: 59 Mundiyo Street, Kattakurgan District

Telephone number: (+99893) 2270477. e-mail: zarina.murtazayeva.93@mail.ru

ANNOTATION

In this article, there are thoughts and opinions about the origin, formation and development of the anthropocentric direction that has appeared in modern linguistics.

Key words anthropocentric direction, person in language, language and cognition, language and ethos, language and culture, language and psychology.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены размышления и мнения о зарождении, становлении и развитии антропоцентрического направления, появившегося в современном языкознании.

Ключевые слова антропоцентрическое направление, человек в языке, язык и познание, язык и этнос, язык и культура, язык и психология.

Til nafaqat muloqot vositasi, balki u inson tabiatini anglashning o'ziga xos kaliti boshqacha qilib sharhlaganimizda millat qadriyatlarini saqlash vositasidir. Har qanday xalqning uzoq tarixiy taraqqiyot davrida to'plagan hayotiy tajribasi, boshidan kechirgan va unga saboq bo'lgan barcha narsalar, turli sharoitlarda olgan bilimlari kelajak avlodlarga til yordamida yetkaziladi. Til madaniy-tarixiy tajribani uzatish vositasidir va shuning uchun u tilda so'zlashuvchilarni ularning madaniy an'analari bilan aniqlaydi. Til har qanday xalqning madaniy boyligi va ma'lumotlarini saqlash vositasi sifatida millatning tarixiy-madaniy o'ziga xosligini ochib beruvchi etnik madaniy birliklarda (iboralar, maqollar, epitet, metafora, metonimiya, timsol, qiyoslash va hokazo) yorqinroq namoyon bo'ladi.

XXI asrda tilshunoslikning tilni shunchaki aloqa quroli va tafakkur natijasi sifatida emas, millatning madaniy ochqichi sifatida tadqiq etadigan sohalari yuzaga kelmoqda. Bu yo'nalishlarning paydo bo'lishiga V. Gumboldt, A.A. Potebnya va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida tamal toshi qo'yilgan. Jumladan, V.Gumbolg'dt "Millatim tilining chegaralari mening dunyoqarashim chegaralarini

belgilaydi”, - deb aytgan edi. Til nafaqat borliqni aks ettirish funktsiyasini bajaradi, shuningdek, inson yashayotgan borliq, muhitni uning ongiga tabdil qilib beradi. Aynan shu tufayli ham keyingi davrlarda G`arb falsafasi tildan foydalanish jarayoniga asoslanib rivojlanmoqda. Zamonamizning yetakchi mutafakkirlaridan A.M.Xaydegger tilni “mavjudlik uyi” deb atagan. Bundan shuni anglashimiz mumkinki, tilshunoslik har qanday ijtimoiy fanlar tizimida yetakchi metodologik mavqega egaki, uning yordamisiz madaniyatni o`rganish mumkin emas. Til nafaqat hozirgi zamon millatlarining ichki olami, shuningdek, qadimgi dunyo odamlarining dunyoqarashi, jamiyat hamda olam to`g`risidagi tushunchalarini ifodalovchi vosita sifatida talqin etiladi. Ajdodlarning ruhiy olami va tushunchalari bugungi kunga qadar maqol, matal, iboralar, metaforalar, madaniy belgilar orqali yetib kelgan. Ma`lumki, inson bolaligidan boshlab o`z millatiga xos til va til orqali madaniyatni o`rganib boradi. Shundagina u inson hisoblanadi. Xalqning nozik madaniy belgilari uning tilida aks etadi. Til insonning o`ziga xos va o`ziga mos jihatlaridan bo`lib, u orqali inson o`zini va olamni anglaydi. Masalan, bizga ma`lum bo`lgan muxbir so`zini Hindiston yoki Pokistonda “ayg`oqchi” ma`nosida tushunadilar. Olam haqidagi axborotlarning katta qismi insonga til orqali yetib keladi. Kelib chiqadiki, inson tushunchalar olamida yashaydi. Tushuncha esa narsani real ko`rsatmasligi mumkin. Tushunchalar olami aqliy, ruhiy va ijtimoiy ehtiyoj natijasida yuzaga keladi. Bu olamga axborot albatta so`z orqali kiradi. Va insonning jamiyatdagi yutuqlari uning so`zdan qanday foydalana olishiga bog`liq bo`lib qoladi. Muvaffaqiyat sababi nafaqat nutq madaniyati, ayniqsa, tilning sirli olamiga kira olish qobiliyati bilan aloqadordir. Ilk davrlardan oq tilni o`rganish, uni tahlil qilish asosiy vazifaga aylangan va shu asnosda bir qancha fanlar va yo`nalishlar paydo bo`lgan, So`nggi paytlarda tilshunoslik fanida til o`rganish yangi yo`nalishda olib borilmoqda. Tilning tabiatini inson bilan chambarchas bog`liq holda ko`rib chiqadigan zamonaviy fanning antropotsentrik yo`nalishi bo`yicha tilni o`rganishda ustuvorliklarning sezilarli o`zgarishi, antropotsentrik tadqiqotlar ob`ekti tizimli bo`lgan tizimli tilshunoslik bo`yicha tadqiqotlarga nisbatan ko`proq mashhurlik kasb etmoqda. 2010-yillardan hozirgacha qamrab olingan davrda metanazariy bosqich sifatida boshqacha qilib aytganda antroposentrik yondashuv sifatida talqin qila boshladilar. Bu fikrni Nurmonov ham e`tirof etadi: “Hech bir tilni “til egasi” dan ajratgan holda to`g`ri va to`liq o`rganib bo`lmaydi. Chunki har bir nutqiy aktda so`zlovchi shaxsning izi sezilib turadi. Struktur tilshunoslikning ana shu cheklangan tomonini bartaraf qilish uchun hozirgi kunda antropolingvistika rivojlana boshladi”<sup>1</sup>. Til har doim etnosning eng yorqin belgilovchi xususiyati sifatida e`tirof etilgan. “Til va madaniyat”, “til va inson” muammosi XIX asr tilshunosligida markaziy muammolardan biri bo`lib, V. fon Humboldt, E. Benveniste, G. Steyntal, A.A. Potebniy va boshqa olimlar asarlarida ko`rib chiqilgan. Biroq XX asrning birinchi yarmida u ikkinchi darajaga tushib, til “o`z-o`zidan va o`zi uchun” hisoblana boshladi. Yu.K.Voloshin to`g`ri ta`kidlaganidek, “ko`p o`n yillar davomida tilshunoslar “jim odam” (til, go`yo o`z-o`zidan edi va odam o`z-o`zidan edi). Til va shaxsni murakkab, ya`ni “gaplashuvchi shaxs”ni o`rganish zarurligini anglash tadqiqotchilarni ushbu murakkab muammoning barcha jihatlariga jiddiy

¹ Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. - Toshkent, 2002. - B-68

e'tibor qaratishga undadi"². Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar shu asosda olib borilmoqda. ko'plab yo'nalishlar mavjud bo'lib, ulardan biri antropotsentrizmdir.

So'nggi paytlarda tilshunoslik fanida til o'rganish yangi yo'nalishda olib borilmoqda. Tilning tabiatini inson bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiqadigan zamonaviy fanning antropotsentrik yo'nalishi bo'yicha tilni o'rganishda ustuvorliklarning sezilarli o'zgarishi, antropotsentrik tadqiqotlar ob'ekti tizimli bo'lgan tizimli tilshunoslik bo'yicha tadqiqotlarga nisbatan ko'proq mashhurlik kasb etmoqda. Demak, Antropotsentrizm (yunoncha «anthropos» – «inson», lot. «sentrum» – «markaz») – ilmiy yo'nalish bo'lib, uning asosiy muammosi inson olam markazi sifatidadir. Antropotsentrik ilmiy tadqiqotlarda inson va unga tegishli barcha narsalar (jamiyat, tabiat, madaniyat, bilish va hokazo) bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Hozirgi vaqtda turli fanlar (falsafa, ekologiya, tilshunoslik, mantiq va boshqalar) insonni o'zlarining tadqiqot ob'ekti bilan bog'liq holda tadqiq qiladilar. Masalan falsafada antropotsentrizm- inson koinotning markazi va koinotning eng oliy maqsadi, shuningdek, dunyoda sodir bo'layotgan barcha hodisalar haqidagi ta'limotni bildirsa, tilshunoslikda antropotsentrik yondashuv tilni uning mavqeidan kelib chiqib o'rganish deb tushuniladi. tashuvchi - "tildagi shaxs", ya'ni inson faoliyatining kognitiv, ijodiy, aqliy va boshqa turlarini o'rganish va ularning tilda aks etishidir. "Tildagi odam" tamoyili til nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning ma'naviy va moddiy tajribasining yig'indisi, madaniy, ijtimoiy va tarixiy muhitning aksi ekanligini aniqroq anglash imkonini berdi va ayni paytda milliy dunyoqarashga ta'sir etish usuli³

Shunga qaramay, inson faoliyatining barcha xilma-xilligi va mohiyatini, ularning kognitiv mexanizmlarini inson faoliyatining asosiy quroli sifatida tilsiz tushunish mumkin emas. Shuning uchun ham «til inson ruhlarining asosiy faoliyati bo'lib, u boshqa barcha turdagi inson faoliyatining asosidir. Insonni inson qiladigan kuchdir»⁴.

Tilshunoslikdagi antropotsentrik yo'nalish inson mohiyatini til bilan chambarchas bog'liq holda ko'rib chiqadi. Ma'lumki, til va inson tabiatining o'zaro aloqadorligi til falsafasining asoschisi bo'lgan buyuk nemis olimi, faylasuf, tilshunos Vilgelm Gumboldtning g'oyalari bilan boshlangan. Olimning fikricha, til insonning olamga bo'lgan ma'naviy munosabatini belgilab beruvchi ma'naviy ijodiy ishlarning uzluksiz jarayonidir. U tilning insonning o'zini anglashidagi o'rniga alohida e'tibor berib, tilni insonning ma'naviy-ijodiy individualligini, o'z taqdirini o'zi belgilashi va ichki rivojlanishini belgilovchi omillardan biri deb ataydi. Gumboldt o'zining lingvistik-falsafiy asarlarida tilning rivojlanishini inson tabiatining ichki dunyosi bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi va til va xalq ruhi ajralmas, bir xil va o'zaro

² Voloshin Yu. K Umumiy Amerika jargoni: tarkibi, kelib chiqishi va funktsiyasi (lingvamadaniy jihat): monografiya.- Krasnodar: 2000.-282p.

³ Razduev A.V. Antropotsentrik aspektda nanotexnologiyalarning zamonaviy ingliz terminalogiyasi // Kognitiv tilshunoslik masalalari. 2015. No1. B. 143-149

⁴ Alpatov V. Vilgelm Gumboldt. : Tilshunoslik tarixi. 1999.- B 368

chambarchas bog'liqlikda, bir xilda bo'ladi, degan tezisni ilgari suradi : «Til xalqlar ruhining tashqi ko'rinishidir: millat tili - uning ruhidir, millatning ruhi - uning tili va undan o'xshash narsani tasavvur qilish qiyin» [2]. Olimning fikricha, bu birlikda xalq ruhi yetakchi mavqega ega va aynan tilning shakllanish tamoyili xalq ruhiga bog'liq. «Biz xalq ruhida tillar o'rtasidagi tafovutni aniqlovchi haqiqiy belgilovchi tamoyil va asosni ko'rishimiz kerak, chunki xalqning faqat ma'naviy quvvati eng hayotiy muhim va mustaqil asos bo'lib, til unga bog'liq» [2]. Shu bilan birga u xalq ruhi faqat til yordamida namoyon bo'ladi, degan fikrni bildiradi: «Xalqning ruhi, xarakteri namoyon bo'ladigan barcha ko'rinishlar ichida faqat tilning o'ziga xos va nafisligini ifodalash mumkin. xalqning ruhi va xarakterining o'ziga xos xususiyatlari va ularning ichki sirlariga singib ketadi» [2]. Olim ilgari surgan farazlarda insonning mohiyati, uning ruhi tilga asoslanadi, unda inson tomonidan dunyo talqini amalga oshiriladi, shuning uchun ham til inson tafakkur tarzidir. Ushbu postulatlar antropotsentrik paradigmaning nazariy asosini tashkil etadi va ko'plab ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asosdir.

Tilga antropotsentrik nuqtai nazardan qarash g'oyasi hozirgi kunda umum tomonidan ijobiy qabul qilinmoqda: ko'pgina til qurimlarida inson haqidagi tasavvur tabiiy va to'g'ri qilinmoqda. Mazkur ilmiy yondashuv (soha) chet el tilshunosligida asrlar davomida tadqiq etilayotgan bo'lsa-da, tilni o'rganishda yangi vazifalar qo'yimoqda, tilni tavsiflashning yangi usullari, til birliklari, tushunchalari va qoidalariga nisbatan yangicha nuqtai nazarlarni talab qilmoqda. T.Kun muallifligidagi "Ilmiy inqiloblar strukturasi" asari (1962, ruscha tarjimasi "Struktura nauchnyx revolyutsiy", 1977) tadqiqotchilar uchun yondashuvga muammolar qo'yish va ularni hal qilish mutanosibligi modeli sifatida qarash masalasini tashladi. T. Kun bu yo'nalishga alohida ilmiy soha sifatida qarashni taklif qiladi. U ma'lum bilimlar va tadqiqot obyekti (ya'ni tilni) tavsiflovchi usullarga ega bo'lishi kerak. Ma'lumki, "tilshunoslikda (va umuman ijtimoiy fanlarda) nuqtai nazarlar o'zaro almashinib ish ko'rmaydi, biroq ular bir biri ustiga quriladi va bir masalaning ichida yonma-yon, qizig'i o'zaro dixotomiyada (zidlikda) mavjud bo'ladi". Tilshunoslikda an'anaviy ravishda fanda uchta ilmiy paradigma ajralib turadi: qiyosiy-tarixiy (XIX asr tilshunosligiga xos bo'lgan va qiyosiy-tarixiy metodga asoslangan), tizimli-strukturaviy (uning diqqat markazida so'z) va nihoyat, antropotsentrik, insonga "hamma narsaning o'lchovi" maqomini qaytardi⁵. Ushbu ilmiy paradigma doirasida tadqiqotchining qiziqishlari "idrok ob'ektlaridan sub'ektga o'tadi, ya'ni insonni tilda, tilni insonda tahlil qiladi"⁶. Qiyosiy-tarixiy usul tilshunoslikdagi ilk ilmiy yondashuv hisoblanadi, yoxud qiyosiy-tarixiy usul tilni tadqiq etishning ilk maxsus metodi bo'lgan. XIX asr tilshunoslik fani to'lig'icha bu metodga bo'ysuntirilgan edi. Sistem-struktur yondashuvda esa asosiy ehtibor predmet, narsa, nomga, ya'ni so'zga qaratilgan edi. Hatto uchinchi ming yillikda ham tilni mazkur nuqtai nazardan o'rganuvchi tadqiqotchilari anchaginani tashkil etgan. Darsliklar, ilmiy adabiyotlar, akademik grammatikalar, turli ma'lumotnomalar shu nazariya samarasi o'laroq vujudga kelgan. Mazkur yo'nalishdagi fundamental

⁵ Vorkachev S.G. Lingvokulturologiya, lingvistik shaxs, kontseptsiya: tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi // Filologiya fanlari. 2001. No1.- B.64-72

⁶ Maslova V. A. Tilshunoslik. -M: Markaziy akademiya nashriyoti, 2001.-208b

tadqiqotlar nafaqat hozirgi kun, shuningdek, boshqacha yondashuvga ega bo'lgan tilshunos tadqiqotchilar uchun ham qimmatli manba bo'lib qoladi. Antropotsentrik nazariya – tadqiqot obyektining subyektida o'rganilishidir, boshqacha qilib aytganda, til insonda, inson tilda tahlilga tortiladi. I. Boduen -de-Kurtenening fikricha, “til faqat yakka shaxsning ongida, ruhida, qalbida bo'ladi, bu shaxs til jamoasini tashkil qiladi”. Tilni antropotsentrik nuqtai nazardan o'rganish g'oyasi – zamonaviy tilshunoslikda asosiy yo'nalish hisoblanadi. Hozirgi kunda lisoniy tahlilning maqsadi tilning turli sistemalari namoyon bo'lishini o'rganishdan iborat emas. Til – murakkab hodisa. E.Benvenist takidlaganidek, “Tilning o'zligi shu qadar o'ziga xoski, tabiatan uni bir nechta strukturalardan iborat deb baholash mumkin. Ularning har biri umumiy tilshunoslikning yuzaga kelishi uchun asos vazifasini bajarishi mumkin”. Zamonaviy tilshunoslik paradigmasini nazariy-kognitiv tadqiq qilish hozirgi zamon sharoitida tobora dolzarb bo'lib bormoqda va zamonaviy ilmiy tadqiqot ishlarining asosiy sharti hisoblanadi. Tilni dialektik hodisa sifatida ko'rib chiqishga asoslangan antropotsentrik tadqiqot ishlari tilning inson mohiyatiga, uning fikrlash qobiliyatiga, turmush tarziga ta'sirini va aksincha, insonning tilga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. Har bir xalqning dunyoni idrok etish va real olamni anglash vositasi sifatida orttirgan tajribasi hozirgi vaqtda fanning boshqa sohalar bilan ham tadqiq qilinmoqda, bu esa zamonaviy fan sohalarining fanlararo xususiyatini tasdiqlaydi: “til va bilish”, “til va etnos”. , «til va madaniyat», «til va psixologiya». Ikki fanning uyg'unlashuvi natijasida tilshunoslikning amaliy xarakterga ega bo'lgan yangi yo'nalishlari shakllandi: kognitiv tilshunoslik, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika. Hozirgi kunda bu fanlarning har biri o'ziga xos ilmiy-intizomiy xususiyatga, o'ziga xos tadqiqot ob'yektiga va predmetiga, va kontseptual tizim va kategoriyalariga ega. Antropotsentrik xarakterdagi tadqiqot ishlarida inson tabiatining evolyutsiyasi uning intellektual qobiliyatlari, dunyoqarashi va dunyoni idrok etishi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. V. Gumboldtning fikricha: «... til insonning to'liq izolyatsiya qilingan sharoitida ham tafakkurning majburiy shartidir. Ammo til odatda faqat jamiyatda rivojlanadi va inson o'z so'zlari boshqalarga tushunarli ekanligiga ishonch hosil qilgandagina o'zini anglaydi ...» [2]. Shu tarzda V. Gumboldt o'z nazariyasida til va tafakkur o'rtasidagi muvozanatni tiklaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alpatov V. Vilgelm Gumboldt. : Tilshunoslik tarixi. 1999.- B 368
2. Maslova V. A. Tilshunoslik. -M: Markaziy akademiya nashriyoti, 2001.-208b
3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. - Toshkent, 2002. - B-68
4. Voloshin Yu. K Umumiy Amerika jargoni: tarkibi, kelib chiqishi va funktsiyasi (lingvamadaniy jihat): monografiya.- Krasnodar: 2000.-282p.
5. Vorkachev S.G. Lingvokulturologiya, lingvistik shaxs, kontseptsiya: tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning shakllanishi // Filologiya fanlari. 2001. No1.- B.64-72
6. Razduev A.V. Antropotsentrik aspektda nanotexnologiyalarning zamonaviy ingliz terminalogiyasi // Kognitiv tilshunoslik masalalari. 2015. No1. B. 143-149.